

Úton az örök béke felé?

STEVEN PINKER: *AZ ERŐSZAK ALKONYA. HOGYAN SZELÍDÜLT MEG AZ EMBERISÉG?*, FORD. GYÁRFÁS VERA

A múlt század hatvanas éveitől kezdve tulajdonképpen töretlen az a társadalomtudományi érdeklődés, amely az erőszak témáját övezi. Az erőszak kutatás folyamatában talán az a legfigyelemreméltóbb, hogy az erőszak bizonyos jelenségeit az adott körülményeinek megfelelően, mintegy konjunktúralisan vizsgálták, de az egyes területeket nemigen hozták egymással összefüggésbe. Kezdetben elsősorban a vietnami háború és a gyarmati felszabadító mozgalmak adták az erőszak tanulmányozásának témáit. A hetvenes években a forradalmi és nacionalista-szeparatista alapon szerveződő terrorizmus jelentették a súlypontot, amelyek szorosan összefonódtak az állam és az erőszak viszonyának vizsgálatával. A következő évtizedben egyre inkább az erőszak privát formái és a fegyverkezés vonatkozásai kerültek előtérbe. A kilencvenes években az erőszakra szóló tudományos diskurzus rendkívüli módon megélenkült, aminek két fontos esemény adott alapot. A kommunista rendszer bukása után megkezdődött a 20. század erőszakos politikai rendszereinek szisztematikus feldolgozása, amely az ideológiai alapú politikai erőszakra terelte a figyelmet, és a jobb- és baloldali diktatúrák erőszakrendszereit egyszerre vizsgálta. A másik esemény a háború és a népiertás visszatérése volt az európai kontinensre a délszláv háború során.

Ebből a fentebb röviden vázolt fejlődéstörténetből is jól látható, hogy az erőszak témája meglehetősen változatos jelenségeket foglalt magába, amelynek tematikus csomópontjai a társadalmi kontextusoktól függően folyamatosan áthelyeződtek, és csak újabban foglalták a különböző témákat az erőszak kutatás nagyjából egységes keretébe. A szerteágazó és széttartó érdeklődésből fakad, hogy az erőszaknak nincs általánosan elfogadott tudományos definíciója, és még abban a tekintetben sem sikerült egységes kutatási irányt kijelölni, hogy mit kutatnak, magát az erőszak okait, formáit, eszközeit, esetleg megelőzésének lehetőségeit. Tulajdonképpen még annak tekintetében is viták vannak, hogy mit tekintsenek erőszaknak, mert fizikai, pszichológiai, kulturális és szimbolikus szempontokból az erőszak nagyon különböző vonatkozásai nyilvánulnak meg, így még abban a tekintetben sincs egység, hogy az erőszak egyes területeit milyen módon kutassák. Ennek alapján viszonylag könnyen belátható, hogy a kutatások intenzívvé válása ellenére sem nagyon született monografikus igényű feldolgozás az erőszakra, és a téma tárgyalására sokkal inkább jellemző műfaj a kézikönyv vagy a tematikus tanulmánygyűjtemény. Végső soron ezen okok miatt váltott ki meglehetősen nagy érdeklődést Steven Pinker kanadai-amerikai szerző *Az erőszak alkonya. Hogyan szelídült meg az emberiség?* című könyve, amely eredetileg 2011-ben jelent meg, és az egyik első olyan vállalkozás, amely az erőszak történetét egyetlen közel kilencszáz oldalas kötetben igyekszik feldolgozni az ősidőktől egészen napjainkig. Azért is figyelemreméltó a vállalkozás, mert nem történész vágott bele a téma ilyen nagyszabású feldolgozásába, hanem egy szociálpszichológus, ami önmagában természetesen nem probléma, sőt meglehetősen termékenyítőleg hathat, ha egy másik tudományág képviselője a saját szemléletmódját átviszi egy számára idegen területre – ám ebben az esetben ez felvet néhány műfaji és módszertani problémát, amelyekre szeretnék röviden reflektálni.

Pinker kiinduló tézise meglehetősen egyértelmű: „Könyvem témája talán az emberiség történelmének legfontosabb eseménye. Akár hiszik, akár nem – és jól tudom, hogy a legtöbben nem hiszik el –, az idők során fokozatosan csökkent az erőszak mértéke, így valószínűleg most éljük az emberiség történetének legbékésebb napjait.” [13.] Azt természetesen nem állítja, hogy az erőszak megszűnt, vagy valaha is meg fog szűnni, de tény, hogy az élet számos területén az erőszak eltűnésének, vagy legalábbis visszaszorulásának vagyunk tanúi. Ez egy kétségtelenül erős állítás, és nem is nagyon vitatható. Pinker hatalmas anyagot sorakoztat fel alátámasztásához, és nem csak történelmi leírásokat, statisztikai adatokon nyugvó trendeket, hanem átfogó pszichológiai magyarázatokat is. Mindezt olyan összhangban, mintha a történelem minden eseménye ebbe az irányba mutatna. Egy ilyen terjedelmű könyvnél természetesen illetlenség felvetni azt a kérdést, hogy mi hiányzik belőle, mégis szembeötlő, hogy az utóbbi évtizedek erőszakelméleteinek klasszikusai – René Girard, Michel Viewiorka, Zygmunt Bauman, Herfried Münkler – meg sincsenek említve, ahogyan az is figyelemre méltó, hogy nem angolszász szerző alig szerepel az irodalomjegyzékben, jóllehet fontos és gazdag német és francia nyelvű szakirodalom született a témában.

Ami a leíró részt illeti, Pinker hat trendet különböztet meg a történelemben. Az első a vadászó és gyűjtögető életmódból a letelepedett földművelő életmódba való átmenet korszakát jelenti, amelynek folyamán szerinte ötödére esett vissza az erőszakos halálesetek száma. A második egy hosszú civilizációs szakasz, amely Európában a késő középkortól a huszadik századig tart, és az jellemzi, hogy az emberölések száma tizedére-ötvenedére csökkent. A harmadik egy ezzel nagyjából egyidejű, de elsősorban a 17. és 18. századra tehető folyamat, amelynek során a társadalomban megjelennek azok a törekvések, hogy az erőszak olyan formáit megszüntessék, mint amilyen a rabszolgaság, a kínzás és a párbaj. A negyedik trend a második világháború óta eltelt hosszú béke, az ötödik pedig, s talán ez a legnehezebben hihető, hogy a hidegháború óta folyamatosan csökken az olyan szervezett konfliktusok száma, mint a polgárháborúk, népi támadások és terroristatámadások. Hatodikként a „jogok forradalmát” említi, amelynek során egyre inkább visszaszorult az etnikai kisebbségekkel, nőkkel, gyermekekkel, homoszexuálisokkal és állatokkal szembeni erőszak.

Az erőszak pszichológiai motivációit az „öt belső démonnak” nevezi Pinker, és azt állítja, hogy ezek esetében bonyolult egymásra ható, belső és külső tényezőkről van szó. Az öt erőszakot kiváltó tényező: a ragadozó ösztön, amely számára az erőszak eszköz egy cél elérése érdekében, és a dominanciára való törekvés, amely az egyének és csoportok közötti versengést határozza meg, ezeken kívül fontos erőszak-motivációt jelent még a bosszú, a szadizmus és az ideológia, amely utóbbi nem csak kiváltja, hanem legitímálja is az erőszakot. Ezekkel az erőszakra irányuló érzelmekkel állítja szembe azt a négy tulajdonságot, illetve képességet, amelyek révén az ember képes az erőszakkal szembefordulni, illetve hatásait ellensúlyozni: az empátiát, az önmérsékletet, az erkölcsi érzéket és a józan eszt. Ezeken kívül Pinker megjelöl még négy „történelmi erőt”, amelyek az erőszak megkötéséhez hozzájárultak: az erőszak-monopólium révén rendet teremtő államot, a mindenki számára előnyökkel járó gazdasági együttműködést, a nők szerepének folyamatos növekedését, és végül az utazásokon és tudósításokon keresztül kibontakozó kozmopolitizmust. Tulajdonképpen ezek a tényezők, illetve kölcsönhatásaik teszik az emberi értelem

számára beláthatóvá, hogy az erőszak értelmetlen és haszontalan. Pinker szerint, ha ezt a folyamatot belátjuk a történelemben, akkor annak hatására egészen másként fogjuk látni a modern világot, mert ez „minden sztereotípiát megcáfol az idilli múlttal és a rémes jelenrel kapcsolatban”. [85.]

A kötet rendkívül informatív, jól megírt és olvasmányos, számos jelenségre és folyamatra hívja fel a figyelmet, sok érdekes elemzés található benne, ugyanakkor van néhány olyan tényező, amelyeket mind az információk feldolgozásának módszertana, mind a felvázolt összefüggések kapcsán felül kell vizsgálnunk vagy meg kell kérdőjeleznünk.

Kétségtelen, hogy Pinker tézise egy olyan korban, amikor minden nap erőszakos cselekményekről értesülünk, meglehetősen fontos, és jelentős mértékben átalakíthatja a valóságérzékelésünket, de amennyire általánosságban vitathatatlan a tézise, annyira problémásnak tűnik helyenként az érvelése és a módszertana. Az egyik leginkább vitatható pont maga a kiindulás, amely szerint a legkorábbi emberi együttélési formák voltak a legerőszakosabbak, és ahogyan előrehaladtunk a civilizációban, úgy csökkent az erőszakosság mértéke. Pinker nyilvánvalóan nem támaszkodhatott elemzéseiben korabeli statisztikákra vagy írott forrásokra, így legfeljebb régészeti leletekből következtet, amelyek a vadászó és gyűjtögető társadalmak korából származnak. Az a három-négy példa azonban, amelyekre támaszkodik, meglehetősen kétségessé teszik érvelése érvényességét. Sokkal inkább az lehet az érzésünk, hogy állításait Darwin és Hobbes gondolatainak nyomán fogalmazza meg úgy, mintha azok nem modellek vagy metaforák lennének, hanem minden tekintetben megalapozott tények. Darwin kapcsán azt emeli ki, hogy a férfiak számára az erőszakosság milyen evolúciós előnyöket jelentett a nők zsákmányként való megszerzése, és így a saját horda megerősítése révén, aminek csak a férfiakat civilizáló monogámia vetett véget. Az archaikus társadalmak leírásánál Hobbes természeti állapotról alkotott elképzelései játszanak szerepet, amelyeket a mindenki mindenki ellen folytatott kaotikus harca jellemez. Valójában ez az állapot a 17. századi polgárháborús Angliát jellemzi, Pinker mégis úgy kezeli a természeti állapot leírását, mintha az egy tényleges történelmi és társadalmi helyzet lett volna. Ugyanakkor nehéz megítélni, hogy mennyire általánosíthatóak Pinker példái, különösen annak fényében, hogy semmilyen különbséget nem tesz kollektív és egyéni erőszak között, ami a források hiányában érthető ugyan, de ennek fényében nem állapítható meg, hogy mennyire van szó a társadalom strukturális jellemzőjéről, vagy egyedi esetről. Hasonlóan ingoványos terepnek tűnik számomra az emberi viselkedés csimpánzokkal való párhuzamba állítása, amely annak bizonyítására szolgál, hogy „az ember már hatmillió évvel ezelőtt a csimpánzokkal közös gyökerek idején is halálos portyázást folytatott”. [61.] Az ilyen érvelések arra utalnak, hogy van egy természetes adottság, amitől az ember a civilizációval és az intézmények, így elsősorban az állam létrehozásával egyre távolodik. Ez egy történelmi folyamat, amelynek kezdeti és végpontja között egy egyenletes fejlődés rajzolódik ki, ami azonban az emberiség történetében sokkal változatosabb és ellentmondásosabb.

A legnagyobb probléma azonban inkább az érvelésben és a módszertanban rejlik. Pinker nem történész, és hatalmas történelmi anyagot dolgoz fel, ezért érvei alátámasztására szinte minden esetben matematikai modelleket és statisztikai számításokat használ, amelyeket aztán a könnyebb érthetőség és befogadhatóság kedvéért

grafikonokon ábrázol. Az olvasónak időnként az lehet az érzése, hogy a számok a tézis alátámasztásával elfedik a valóságot. A számok mintha a forráskritika és a kontextusok feltárásának, illetve elemzésének helyére léptek volna. Ennek a módszernek a hiányossága, hogy a történelmi körülményeket, egyediségeket és véletlenszerűségeket a számszerűségben feloldja. Pinker részben átvesz statisztikákat, részben maga készíti őket, de ezek megbízhatósága különösen a korai „források” kapcsán, amelyekkel azok erőszakos jellegét igyekszik hangsúlyozni, meglehetősen kétséges. A könyv azon helyén, amikor ószövetségi példákat említ, maga is erős túlzásnak tartja a Júda és Izrael közötti háború félmillió áldozatát, de más helyeken minden további nélkül elfogadja a többezres számokat. Jóllehet több helyen jelzi, hogy a forrásai irodalmi szövegek vagy mítoszok, amelyeknek számadatai nyilvánvalóan nem megbízhatók, de aztán mégis ezekre hivatkozik. Ez azoknak a módszertani megfontolásoknak a fényében meglehetősen egyoldalú és torz eredményhez vezet, amelyeket Pinker az erőszak vizsgálata kapcsán mindig követ, azaz hogy az áldozatok számát a korabeli lakosságszámhoz viszonyítja, így a korai, államokat megelőző konfliktusok sokkal véresebbnek tűnnek, mint a modern totális háborúk. Tulajdonképpen becslésen alapuló arányszámokat állít szembe viszonylag megbízható statisztikai adatokkal, ami elkerülhetetlenül torz eredményekhez vezet. Így fordulhat elő, hogy a II. világháború a maga ötvenöt millió áldozatával a 9., a sztálini terror pedig a 15. helyre kerül az erőszak „örökranglistáján”, miközben a 8. századi An Lushan felkelés áldozatainak számát harminchat millióra teszi, amit a 20. század viszonyaira több mint négyszáz millió áldozatnak számít át. A mongol hódítás és Timur Lenk az első hat között szerepel, miközben az európai zsidóság megsemmisítése fel sem került a listára. A lista 3. helyére került a közel-keleti rabszolga-kereskedelelem, ami a 7–19. századig tartott, így nehéz összevetni a 16. helyre rangsorolt, de csak négy évig tartó első világháborúval. [231.] Talán ez a néhány kiemelt példa is mutatja, hogy a számok és adatok mennyire félrevezetőek lehetnek, ha nem megfelelő kontextusban jelennek meg. Önmagában a halálos áldozatok száma nem sokat mond az erőszak jellegéről, minőségéről és kiterjedtségéről. A számok, grafikonok, statisztikák sok esetben valóban jól érzékeltetik az erőszak visszaszorulásának folyamatát, mint például a gyilkosságok vagy a halálbüntetések számának drámai csökkenése kapcsán, máshol azonban nem tekinthetünk el attól a körülménytől, hogy az adatok alapvetően becsléseken és megalapozatlan következtetéseken nyugszanak. A kötet mintegy felét kitevő történelmi rész után olyan területre érünk, amely a szerző szűkebb szakterülete, és ez meg is látszik a téma feldolgozásán. Itt kerülnek elő azok a motivációk és viselkedésminták, amelyek az erőszakot elősegítik, illetve gátolják. Ezeknek a fejtegetéseknek számos, az utóbbi évtizedekből származó kísérleti alapja van, amelyek során az emberi reakciókat megfigyelték és mérték. Ezeken az oldalakon válik nyilvánvalóvá, hogy a történelmi korszakokat akarja a pszichológiai reakciók megfigyelésével összekötni, és ezen keresztül magyarázni, hogy az erőszak eltűnése végső soron nem egy véletlenszerűen végbemenő folyamat eredménye, hanem szükségszerűen halad előre.

Pinker könyve végső soron annak bizonyítéka, hogy az utóbbi fél évszázadban, és különösen az utóbbi évtizedekben mennyire megváltozott a viszonyunk az erőszakhoz, és ez valóban az emberi civilizáció legfontosabb eseményének tekinthető. Ugyanakkor egészen pontosan tudjuk, hogy az emberi civilizáció nem egyirányú folyamat. A mos-

tani viszonylag békés időszak valószínűleg a soha korábban nem tapasztalt jólétnek és biztonságának köszönhető, de éppen a jelenkor erőszakos konfliktusai mutatják, hogy milyen kevés elég ahhoz, hogy ez a civilizációs máz egy pillanat alatt lekopjon. Mert az ember mindig hajlandó az erőszakhoz nyúlni, és az erőszak csökkenésének története minden, csak nem történelmi szükségszerűség, mert ma már pontosan tudjuk, hogy minden vágyunk és illúzióink ellenére sincs vége a történelemnek. *[Typotex]*

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Kultúrtraumatológia

TAKÁCS MIKLÓS: *SEBEK ÉS SZAVAK. TRAUMAKULTÚRA, TRAUMAIRODALOM*

Az irodalomértelmezés kaleidoszkópjának egyik legfrissebb – és legsötétebb – árnyalata, a traumakutatás irányzata meglepően kései jelenség ahhoz képest, mennyi közösségi és egyéni sérelem feldolgozására szolgált már a kezdetektől az irodalom. A történelem legnagyobb jelentőségű eseményei közösségi és egyéni traumákkal jártak együtt, s ezekről számolnak be a korai mítoszok is. Viszont csak a huszadik század nagy megrázkódtatásai vezették rá a pszichológusokat, hogy – a baleseti sebészet terminológiáját átveve – megfogalmazzák a szélsőséges próbatételek személyiségre gyakorolt hatásának elméleti hátterét és a lehetséges terápiákat. Az első ránézésre könnyen érthető és alkalmazható elméleti megközelítéshez azonban elkél a magyarázat, pontosítás és az esettanulmányokkal kifejtett segítség.

Takács Miklós harmadik kötete az évezred első éveitől kezdve megjelent magyarországi monográfiák és tematikus folyóiratszámok után arra vállalkozik, hogy tisztázza a fogalmakat, bemutassa és értékelje a kritikai megjegyzéseket, majd mintaként is szolgáló elemzéseket kínáljon. A *Debreceni Disputa* [2009/5] és a *Studia Litteraria* [2011/3-4] egy-egy tematikus száma már megmutatta a Debreceni Egyetemen folyó ilyen irányú kutatásokat. Az utóbbiban meg is jelent a tárgyalt kötet egyik fejezete [*A kulturális trauma elmélete a bírálókat tükrében*], jelezve, hogy több évi munka áll az összeállítás mögött. A szerző külföldi ösztöndíjak segítségével tudta kutatásait végbevinni, amelyeket a köszönetnyilvánítások között sorol fel. Már itt feltűnik a kötet egyik legrokonszenvesebb vonása, a szokatlanul közvetlen személyesség. A külföldi egyetemek [Konstanz, Bristol] és témavezetők mellett nemcsak mindhárom debreceni egyetemi intézetnek mond köszönetet [magyar irodalmi, angol-amerikai és germanisztikai], hanem szintén szakmabeli feleségének, Pabis Eszternek is. A kötet fejezeteinek felvázolásakor pedig az utolsóként tárgyalt Borbély Szilárd-kötet kapcsán lép ki a távolságtartó elemző szerepköréből, alátámasztva azt az állítást, hogy a traumáról való beszédmód a személyes és a személytelen hangvétel közötti választás eredményeként jön létre. Ezt ráadásként egészíti ki a kötetzáró *Kitekintésben* a szövegek lezárása utáni információ betoldása a szülőváros pogromjáról, melynek a történetét nemrég Krusovszky Dénes mutatta be első regényében [*Akik már nem leszünk sosem*].

A traumatikus élménnyel kapcsolatban az egyik legfontosabb elem a beszéd, a kibeszélés, annak lehetőségei vagy korlátai. A kimondhatatlan elmondásának para-